

Michał Patryk Sadłowski (WARSZAWA)

ORCID 0000-0003-2799-2911

Analiza wybranych aspektów prawno-organizacyjnego funkcjonowania armii rosyjskiej w 1917 roku¹

DOI 10.25951/3297

SUMMARY

Analysis of selected legal and organizational aspects of the functioning of the Russian Army in 1917

The purpose of this article is to analyze the famous “Order No. 1” and normative acts that were issued for the purpose of its clarification and implementation in the first days of the 1917 revolution in Russia. This document was one of the first and most important legal acts of the February Revolution, which legalized the politicization of the army. The publication mainly uses the historical and legal method. In the context of the description of the “Order No. 1” the state of the Russian army was presented in the conditions of the revolution process and the impact of the socio-political situation in connection with its “acceleration”.

KEYWORDS: February Revolution, Russian army, order number one, provisional government.

STRESZCZENIE

Celem niniejszego artykułu jest analiza słynnego „Rozkazu Numer 1” oraz aktów normatywnych, które wydane zostały w celu jego rozjaśnienia oraz wykonania w pierwszych dniach rewolucji 1917 r. w Rosji. Dokument ten był jednym z pierwszych i najważniejszych aktów prawnych doby rewolucji lutowej, który zalegalizował rozpolitykowanie armii. W publikacji została

¹ Praca naukowa finansowana ze środków budżetowych na naukę w latach 2014–2019 jako projekt badawczy w ramach programu „Diamentowy Grant”.

wykorzystana głównie metoda historyczno-prawna. W kontekście opisu przyjęcia „Rozkazu Numer 1” zaprezentowany został stan armii rosyjskiej w warunkach procesu rewolucji oraz wpływ sytuacji społeczno-politycznej w związku z jego „przyśpieszeniem”.

SŁOWA KLUCZOWE: rewolucja lutowa, armia rosyjska, rozkaz numer 1, rząd tymczasowy.

„Rozkaz numer 1” i jego akty uzupełniające

Aktem prawnym, który miał stworzyć podstawy nowej organizacji armii rosyjskiej w dobie rewolucji w 1917 r.² był „Rozkaz numer 1 Piotrogradzkiej Rady Delegatów Robotniczych i Żołnierskich o demokratyzacji armii” z 1 marca 1917 r.³ Rozkaz składał się ze wstępu i 7 punktów. Zgodnie z jego wstępem akt ten miał być rozpowszechniony dla bezzwłocznego i ścisłego wykonania przez wszelkie formacje wojskowe Piotrogradzkiego Okręgu Wojskowego⁴. Jak głosił punkt 1. Rozkazu, w każdej kompanii, batalionie, pułku, baterii, eskadronie oraz w innych wydzielonych rodzajach formacji wojskowych, a także na okrętach wojennych, w trybie bezzwłocznym powołać miano komitety, złożone z wybranych przedstawicieli wojskowych niższych rangą. Z kolei punkt 2. wskazywał, że we wszystkich wojskowych oddziałach, które nie wybrały jeszcze swoich przedstawicieli do Rady Delegatów Robotniczych, wskazać miano po jednym przedstawicielu od kompanii, który powinien dotrzeć z pisemnie poświadczonym pełnomocnictwem do budynku Dumy Państwowej do godziny 10.00 2 marca 1917 r.

W dalszej części Rozkazu wskazywano, że we wszystkich politycznych wystąpieniach oddziały wojskowe miały zostać podporządkowane wyłącznie Radzie Delegatów Robotniczych i Żołnierskich (RDRiŻ), a także swoim komitetom. Punkt 4. Rozkazu zawierał normę określającą, że rozkazy Komisji Wojskowej Dumy Państwowej⁵ należy wypełniać jedynie w sytuacjach, gdy nie są one

² Daty w niniejszym artykule określane są według funkcjonującego wówczas w Rosji tzw. starego stylu, czyli kalendarza juliańskiego. Tłumaczenia z języka rosyjskiego wykonane zostały przez autora artykułu samodzielnie.

³ *Prikaz № 1 petrogradskogo coveta rabochih i soldatskih deputatov o demokratizacii armii*, w: *Hrestomatija po istorii SSSR 1861–1917*, red. S.S. Dmitriev, R.G. Jejmontova, Moskwa 1970, s. 528–529.

⁴ Tamże. Wstęp brzmiał: „Wszystkim żołnierzom gwardii, armii, artylerii i floty garnizonu Piotrogradzkiego Okręgu dla bezzwłocznego i dokładnego wykonania, a robotnikom Piotrogradu do wiadomości”.

⁵ Mowa o Komisji Wojskowej, która utworzona została przez powołany 27 lutego 1917 r. przez członków Dumy Państwowej tzw. Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej. Tym

sprzeczne z rozkazami i postanowieniami Rady. Takie jednostronne uregulowanie kompetencji wojskowych przez RDRIŻ odzwierciedlało pierwsze znamiona powstającego układu dwuwładzy w początkach rewolucji rosyjskiej 1917 r. Jednocześnie Rada uderzała w drugi kształtujący się wówczas ośrodek władzy, czyli Tymczasowy Komitet Dumy Państwowej, z którego powstał Rząd Tymczasowy. Jednak najważniejszy w tym kontekście jest fakt, że za pomocą tej regulacji Rada zalegalizowała rozpolitykowanie armii, a także zyskała instrument o charakterze prawnoustrojowym w zakresie politycznego oddziaływania na nią.

Zgodnie z punktem 5. Rozkazu wszelkiego rodzaju uzbrojenie miało znajdować się w wyłącznym władaniu i pod kontrolą komitetów kompanii oraz batalionów i „w żadnym wypadku nie powinno być wydawane oficerom nawet na ich żądanie”⁶. Norma ta służyła całkowitemu pozbawieniu oficerów możliwości kontroli nad uzbrojeniem w celu podjęcia działań kontrrewolucyjnych, a także przeciwko oddziałom i komitetom ściśle związanym z RDRIŻ. W czasie służby oraz przy wykonywaniu wszelkich czynności służbowych żołnierze podlegać mieli przestrzeganiu dyscypliny wojskowej, ale w sferze życia politycznego, obywatelskiego i prywatnego cieszyć się prawami, jakie przysługiwały reszcie obywateli kraju. W szczególności stawanie na baczność czy też oddawanie honoru oficerom poza służbą zostało zniesione. Zgodnie z punktem 7. Rozkazu tytułowanie oficerów miało brzmieć „panie generale”, „panie pułkowniku” itd.⁷ Jednocześnie wprowadzono zakaz zwracania się do żołnierzy per „ty”, a o wszelkich naruszeniach tego zakazu, jak i o wszelkich nieporozumieniach między oficerami i żołnierzami informować miano dowódców kompanii. Tekst Rozkazu kończył się zdaniem wskazującym na konieczność rozpowszechnienia jego treści. Nie zawarto jednak wprost ograniczenia terytorialnego tej czynności, co w praktyce powodowało kolejne wątpliwości odnośnie do kwestii jego zastosowania nie tylko wśród oddziałów piotrogrodzkich.

Historyk Grigorij I. Zlokazow, powołując się na pamiętniki J.A. Kudrjancewa, wskazał na hipotezę, że w pierwotnej wersji Rozkazu znajdować się miała norma gwarantująca żołnierzom prawo wyboru niższych rangą oficerów, lecz pod naciskiem Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej lub Komisji Wojskowej Dumy

samym Rada Delegatów Robotniczych i Żołnierskich rozpoczęła wprowadzanie mechanizmów blokowania nowych władz rewolucyjnej Rosji, które wywodziły się z polityków i działaczy frakcji działających w Dumie.

⁶ *Prikaz № 1*, s. 528.

⁷ Tamże.

miała zostać usunięta przed samym drukiem⁸. Historyk ten upatrywał genezy Rozkazu w chęci utrzymania zrewoltowanych żołnierzy na ulicach Piotrogradu, co wychodziło przeciw działaniom przewodniczącego Dumy Michaiła Władymirowicza Rodzianki⁹ z 27 lutego 1917 r., który wzywał żołnierzy do pozostania w koszarach¹⁰. W odpowiedzi na wydanie „Rozkazu numer 1” 2 marca 1917 r. Komisja Wojskowa przy Tymczasowym Komitecie Dumy Państwowej wydała własny Rozkaz. Zgodnie z nim zobowiązano dowódców m.in. do: monitorowania liczby i stanu swoich oddziałów, zrobienia list oficerów, a także przeciwdziałania ich rozbrajania¹¹. Samego „Rozkazu numer 1” nie dało się już jednak cofnąć. Można było wyłącznie próbować ograniczać jego skutki poprzez oddziaływanie Rządu Tymczasowego na RDRiŻ.

W wyniku tych działań 5 marca 1917 r. Komitet Wykonawczy RDRiŻ wydał „Rozkaz numer 2”¹². Adresowany był on „do wszystkich wojskowych Piotrogradzkiego Okręgu”, „dla ścisłego wykonania, a dla robotników Piotrogradu do wiadomości”¹³. Normy „Rozkazu numer 2” służyć miały rozjaśnieniu i uściśleniu „Rozkazu numer 1”. W punkcie 1. „Rozkazu numer 2” wskazano, że możliwość tworzenia i wybierania komitetów w poszczególnych formacjach wojskowych zagwarantować miała żołnierzom Piotrogradzkiego garnizonu organizację i wybór przedstawicieli, przez których uczestniczyliby w życiu politycznym kraju. Zwrócono również uwagę, że przez przedstawicieli mogą oni w szczególności informować Radę Delegatów Robotniczych i Żołnierskich o swoim stanowisku w zakresie konieczności podjęcia określonych przedsięwzięć. Jednakże komitety nie zostały uprawnione do tego, żeby wybierały oficerów dla danej jednostki.

⁸ G.I. Zlokazov, *Novye dannye o Prikaze № 1 Petrogradskogo Soveta rabochih i soldatskih deputatov*, w: *Istochnikovedenie otechestvennoj istorii: sbornik statej*. 1981. Akademija nauk SSSR, Institut istorii SSSR, otv. red. V.I. Buganov, otv. sekr. V.F.Kut’ev, Moskwa 1982, s. 69–71.

⁹ Michaił Władymirowicz Rodzianko (1869–1924) – rosyjski działacz państwowy, lider partii Związek 17 października (tzw. październikowcy), deputowany do III i IV Dumy Państwowej, a w latach 1911–1917 także jej przewodniczący. Z chwilą wybuchu rewolucji lutowej objął przewodnictwo Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej, który dał początek formowania się Rządu Tymczasowego.

¹⁰ G.I. Zlokazov, *Novye dannye o Prikaze № 1*, s. 62–64.

¹¹ Zob. Dokumenty Komisji Wojskowej Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej ze zbiorów P.A. Palczńskiego. Ros. *Dokumenty Voennoj komissii Vremennogo komiteta Gosudarstvennoj Dumy (iz fonda P.A. Palchinskogo)*. Zob. <http://statearchive.ru/871> (dostęp: 20.06.2019).

¹² D.O. Zaslavskij, *Hronika fevral’skoj revoljucii. Tom 1. 1917 g. fevral’ – maj*, Petrograd 1924, s. 295.

¹³ Tamże.

Dokument ten zawierał informację, że kwestia tego, w jaki sposób zakres wojskowej organizacji może łączyć się i godzić z prawem żołnierzy do wyboru przełożonych, została przekazana specjalnej komisji wojskowej do rozpatrzenia. Uzupełnienie tego zagadnienia regulował punkt 2. Rozkazu. Zgodnie z nim do czasu, kiedy rozstrzygnięta zostanie kwestia wybieralności przełożonych, Rada przyznawała komitetom prawo do wyrażania sprzeciwu wobec wyboru tego lub innego oficera. Sprzeciw taki powinien być złożony do Komitetu Wykonawczego RDRiŻ, skąd będzie on kierowany do Komisji Wojskowej, gdzie na równi z przedstawicielami Rady uczestniczyć będą przedstawiciele „innych organizacji społecznych”¹⁴. W punkcie 3. „Rozkazu numer 2” potwierdzono kierowniczą rolę RDRiŻ w stosunku do politycznych wystąpień „pietrogradzkich wojskowych”.

Punkt 4. zawierał z kolei swoistą deklarację, która głosiła, że w celu „zapobiegnięcia niebezpieczeństwa zbrojnej kontrrewolucji”¹⁵ RDRiŻ wystąpiła z żądaniem nierozbrojenia wojsk Piotrogradzkiego Okręgu, gdyż wywalczyły one dla Rosji polityczną wolność. W punkcie 4. zawarto również informację o tym, że Rząd Tymczasowy wziął na siebie odpowiedzialność za nierozbrojenie i poświadczył o tym fakcie w swoim oświadczeniu. W końcu tego punktu potwierdzono obowiązek niewydawania uzbrojenia przez komitety w kompaniach i batalionach. W punkcie 5. wskazano potwierdzenie mówiące, że Rząd Tymczasowy wprowadza już w życie postanowienia „Rozkazu numer 1” dotyczące praw i wolności obywatelskich żołnierzy.

7 marca 1917 r. Komitet Wykonawczy RDRiŻ w odezwie telegraficznej, adresowanej do armii na frontach, wskazał, że postanowienia „Rozkazu numer 1” i „Rozkazu numer 2” odnoszą się wyłącznie do żołnierzy Piotrogradzkiego Okręgu¹⁶. Regulacje zaś, odnoszące się do relacji żołnierzy z ich dowództwem w armiach frontowych, opracowane zostaną przez ministra wojny w porozumieniu z Komitetem Wykonawczym RDRiŻ. Niemniej wezwano oficerów do szanowania godności żołnierzy-obywateli w służbowych i pozasłużbowych relacjach z nimi. Do żołnierzy zaś zaapelowano o ściśle wypełnianie obowiązków służbowych. Telegram podpisany został przez Komitet Wykonawczy RDRiŻ, prezesa Komisji Wojskowej Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej gen.

¹⁴ Tamże.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ *Spravka o „prikaze № 1”*, „Izvestija Petrogradskogo Soveta R. i S. D.” 1917, № 125, s. 7.

Nikołaja Michajłowicza Potapowa¹⁷ oraz ministra wojny Aleksandra Iwanowicza Guczkowa¹⁸.

Warto jeszcze wspomnieć, że w odezwie do żołnierzy z 3 marca 1917 r. Komitet Wykonawczy RDRIŻ, oprócz potwierdzenia mocy „Rozkazu numer 1”, wskazywał również, że żołnierze powinni w ramach jednostek zakładać „samorządne spółdzielnie” w celu zarządzania sprawami gospodarczymi i zaopatrzeniowymi¹⁹. Kierować nimi mieli jednak oficerowie.

„Rozkaz numer 1” stał się „jednym z najbardziej radykalnych aktów prawnych”²⁰ doby rewolucji rosyjskiej. Z perspektywy czasu najczęściej ocenianym negatywnie. W swoich wspomnieniach książę Feliks Jusupow²¹ napisał, że wydanie tego dokumentu oznaczało koniec armii rosyjskiej²². I raczej nie ulega wątpliwości, że ta jednoznaczna ocena odpowiada prawdzie, z tą jednak małą uwagą, iż był to koniec armii carskiej, a więc armii stworzonej w Imperium Rosyjskim. „Rozkaz” stworzyć miał zaś fundament nowej, rewolucyjnej armii rosyjskiej. Tomasz Parczewski²³ pisał o nim, że był on symbolem rewolucyjnych zmian w rosyjskiej rzeczywistości w 1917 r. oraz w armii, który dokonany został „najwcześniej i samorzutnie”²⁴.

¹⁷ Nikołaj Michajłowicz Potapow (1871–1946) – rosyjski i radziecki wojskowy, dyplomata, a także od 1901 do 1916 r. oficer carskiego wywiadu wojskowego w Wiedniu i Czarnogórze. Od 1916 r. sprawował funkcję naczelnika zarządu ewakuacyjnego Głównego Zarządu Sztabu Generalnego (GZ SG). Z chwilą wybuchu rewolucji został generałem-kwatermistrzem GZ SG. Jednak już w czasie rewolucji lutowej, najprawdopodobniej od lipca 1917 r., rozpoczął współpracę z bolszewikami (za pośrednictwem bolszewika M.S. Kedrowa). W Armii Czerwonej dosłużył się stopnia kombriga.

¹⁸ Aleksandr Iwanowicz Guczkow (1862–1936) – rosyjski polityk i działacz państwowy. W swojej karierze m.in. lider partii „Związek 17 października” (tzw. październikowcy), przewodniczący III Dumy Państwowej w latach 1910–1911, przewodniczący Centralnego Komitetu Wojenno-Przemysłowego (1915–1917), a od marca do maja 1917 r. na czele Ministerstwa Wojny i Morskiego Rządu Tymczasowego.

¹⁹ *Spravka o „prikaze № 1”*, s. 6.

²⁰ B.A. Starkov, *Fewral'skij izłom 1917 goda*, „Obshhestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana)” 2007, № 4, s. 44.

²¹ Feliks Jusupow (1887–1967) – rosyjski arystokrata, działacz społeczny i polityczny, oficer. Brał udział w zabójstwie Rasputina. Autor publikacji *Koniec Rasputina* (wyd. 1927) oraz *Pamiętniki* (wyd. 1953).

²² F. Jusupov, *Knjaz' Feliks Jusupov. Memuary. V 2 knigah. Do izgnanija. 1887–1919. V izgnanii*, Moskwa 2002, s. 228.

²³ Tomasz Parczewski (1880–1932) – polski filozof, pracownik akademicki, nauczyciel. W czasie rewolucji 1917 r. w Rosji, od maja do sierpnia, pełnił funkcję cywilnego gubernatora Kronsztadu. Autor wspomnień *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, które po raz pierwszy wydane zostały w 1935 r.

²⁴ T. Parczewski, *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, Warszawa 2006, s. 81.

To idealistyczne założenie nie zostało jednak zrealizowane w praktyce. Przygotowanie i przyjęcie „Rozkazu numer 1” oraz innych aktów go uzupełniających usankcjonowało i przyspieszyło zjawisko rozpadu dyscypliny i hierarchii. W tym kontekście przypomnieć należy, że choć omawiany akt dotyczył wyłącznie wojsk i formacji Piotrogradzkiego Okręgu Wojskowego, to zaczął być jednak stosowany w skali całego państwa. „Rozkaz numer 1”, od pierwszych momentów dotarcia jego treści do oddziałów armii i floty rosyjskiej, paraliżował ich działalność. Jednym z najbardziej znanych zjawisk w tym zakresie były wydarzenia we Flocie Czarnomorskiej w pierwszych dniach rewolucji²⁵. I mimo dość powszechnego entuzjazmu wśród jego adresatów, czyli szeregowych żołnierzy, „Rozkaz numer 1” spotkał się również z wątpliwościami części rewolucyjnych działaczy. Polski komunista i rewolucjonista Wacław Solski²⁶, opisując funkcjonowanie systemu rad Frontu Zachodniego, wskazywał na przypadki krytyki postanowień „Rozkazu” przez młodych żołnierzy i rewolucjonistów²⁷. Krytykowały je również oddziały kozackie, w których w większości udało się utrzymać dyscyplinę²⁸. Na Donie zresztą, gdzie ludność kozacka stanowiła większość (wraz ich autonomiczną organizacją), odcinano się od radykalnych rewolucyjnych haseł w obawie przed utratą stanowych przywilejów. 26 maja 1917 r. rozpoczął obrady 1. Wielki Wojskowy Krąg Wojska Dońskiego, w czasie którego wyrażono poparcie dla Rządu Tymczasowego w procesie przeprowadzania zmian i zachowania dyscypliny²⁹. Tym samym zdystansowano się od ścisłego stosowania „Rozkazu numer 1”. W czasie obrad lokalne kozackie elity opowiadały się za ustrojem Rosji jako demokratycznej republiki federacyjnej z szerokim samorządem³⁰. Miał on gwarantować wyłączne

²⁵ V.G. Kiknadze, *Social'nyj resurs armii v velikoj rossijskoj revoljucii 1917 goda*, „Gumanitarne nauki. Vestnik Finansovogo universiteta” 2017, no. 6(30), s. 32.

²⁶ Wacław Solski, a właściwie Wacław Pański (1897–1990) – syn znanego lekarza z Łodzi Aleksandra Pańskiego. W 1915 r. wraz z rodziną ewakuowany do centralnej części Imperium Rosyjskiego. Tam związał się z bolszewikami. Był m.in. korespondentem polskojęzycznej komunistycznej gazety „Polska Prawda”, a także gazety „Izwestia” w Berlinie i Paryżu. Pod koniec lat dwudziestych XX w., podczas pobytu w Niemczech, zerwał z komunizmem. Następnie mieszkał w Paryżu i Londynie, a w 1945 r. wyemigrował do Stanów Zjednoczonych.

²⁷ V. Solskij, *1917 god v Zapadnoj oblasti i na Zapadnom fronte*, Minsk 2004, s. 53.

²⁸ Tamże.

²⁹ S.A. Kislicyn, V.P. Trut, *Donskoe kazachestvo i velikaja rossijskaja revoljucija 1917 goda (ot fevralja k oktjabru)*, „Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl” 2017, № 1–1, s. 16.

³⁰ Ju.K. Kirienko, *Revoljucija i donscoe kazachestvo (fevr. – okt. 1917 g.)*, Rostov na Donu 1988, s. 54–55.

uprawnienia ustawodawcze dla władz kozackich w zakresie rozporządzania ziemią i surowcami³¹.

Mając na uwadze negatywne konsekwencje „Rozkazu” płynące dla armii rosyjskiej, pamiętać należy o czynniku humanitarnym, a zwłaszcza o problemie godnego traktowania żołnierzy. Dokument ten, mimo różnych motywacji jego twórców, stanowił odzwierciedlenie dążeń do poszanowania godności obywateli służących w armii. Pracujący na froncie rosyjsko-niemieckim od wiosny 1915 r. brytyjski korespondent i fotograf Robert Scotland Liddell, komentując „Rozkaz numer 1”, zwrócił uwagę, że do 1917 r. rosyjscy żołnierze traktowani byli na ogół źle³². Niemniej jednak, wydanie rozkazu służyć miało w pierwszej kolejności zyskaniu wpływu na armię oraz podkopaniu pozycji Rządu Tymczasowego³³. Richard Pipes napisał w tym kontekście:

Choć rozkaz dawał wyraz niektórym autentycznym potrzebom żołnierzy, był przede wszystkim manifestem politycznym. Jego autorzy okazali się biegli w historii rewolucji i świadomi tego, że tradycyjnie główne zagrożenie kontrrewolucyjne powstawało zawsze w siłach zbrojnych. Zdecydowani nie dopuścić do tego, aby się to powtórzyło w Rosji, starali się ograniczyć władzę oficerów nad żołnierzami i zawczasu ich rozbroić³⁴.

Co do samych prac legislacyjnych związanych z powstaniem „Rozkazu numer 1” do dziś trwają spory. W opracowaniu jego treści aktywny udział wzięć mieli mienszewik Siemion Kliwanskij oraz adwokat Nikołaj Sokołow³⁵.

Revolucja w armii rosyjskiej w 1917 roku

POCZĄTKI ROZKŁADU ARMII ROSYJSKIEJ W 1917 ROKU

W swojej popularnonaukowej pozycji Andrzej S. Kowalczyk wskazał, że nie można się zgodzić z tezą, iż „chaos, który w połowie roku 1917 obejmuje całą armię, był prostym następstwem rewolucji”, gdyż w jej początkowej fazie w żołnierzy „wstąpił nowy duch”³⁶. Według niego, mimo postulatów pokoju, zrewolucjo-

³¹ Tamże.

³² R.S. Liddell, *Actions and Reactions in Russia*, London 1917, s. 178.

³³ R. Pipes, *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2012, s. 320.

³⁴ Tamże, s. 320–321.

³⁵ Kostjaev Je.V., *Rossijskie social-demokraty i prikaz № 1 Petrogradskogo Soveta ot 1 marta 1917 g.*, „Vlast” 2014, № 4, s. 148.

³⁶ A.S. Kowalczyk, *Sawinkow*, Warszawa 1992, s. 103.

nizowana armia oczekiwała wielkiej ofensywy, która obali niemieckiego cesarza³⁷. Jednak „zamiast rozkazów przybywały na front z Piotrogradu coraz liczniejsze zastępy mówców, działaczy i polityków”, co doprowadziło do rozproszenia bojowego zapалу³⁸. Jak w swoich pamiętnikach zauważył Karol Wędziagolski³⁹: „Każda partia polityczna, nawet poszczególne organizacje społeczne usiłowały nawiązać i ustalić bezpośrednią łączność z armią, po części z rewolucyjnego obowiązku, bardziej może ze strachu, jak się armia zachowa”⁴⁰. Aleksandr Trusznowicz⁴¹ o swojej służbie w armii rosyjskiej w połowie 1917 r. pisał: „Rosyjska armia rozwałała się z każdym dniem. Kawaleria i artyleria jeszcze się trzymały, ale piechota już praktycznie nie istniała”⁴². W związku z tym Andrzej S. Kowalczyk ma w pewnym sensie rację, ale nie ulega wątpliwości, że rosyjska armia w 1917 r., a zwłaszcza rosyjscy żołnierze, oczekiwali raczej końca wojny, a nie kolejnych krwawych ofensyw. Wojny nawet przegranej, ale zakończonej⁴³. Już przecież w chwili wybuchu rewolucji w Piotrogradzie hasła antywojenne były jednymi z najpopularniejszych⁴⁴. Jednocześnie generałowie i ludzie u władzy wierzyli, że żołnierz jest w stanie dalej walczyć⁴⁵. Karol Wędziagolski pisał w odniesieniu do tego zjawiska i postaw niektórych rewolucyjnych zwolenników kontynuowania wojny, że „tyłowi patrioci” szerzyli hasła o nadejściu wolności oraz konieczności „prowadzenia wojny do zwycięskiego końca”⁴⁶. To zupełne rozejście się dążeń między liberalną,

³⁷ Tamże.

³⁸ Tamże.

³⁹ Karol Wędziagolski (1885–1974) – polski rewolucjonista, przedsiębiorca, pamiętnikarz. W czasie I wojny światowej służył w armii rosyjskiej, a podczas rewolucji 1917 r. pełnił m.in. funkcję komisarza 8. Armii. Bliski współpracownik rosyjskiego rewolucjonisty Borysa Sawinkowa.

⁴⁰ K. Wędziagolski, *Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Kontrrewolucja. Bolszewicki przewrót. Warszawski epilog*, Warszawa 2007, s. 93.

⁴¹ Aleksandr Trusznowicz (1893–prawdopodobnie 1954) – lekarz słoweńskiego pochodzenia, wojskowy podczas wojny domowej w Rosji, emigracyjny działacz polityczny i pisarz. W czasie I wojny światowej zdezerterował z armii Austro-Węgier i przeszedł na stronę rosyjską. W czasie rewolucji 1917 r. służył m.in. u gen. Ławra Kornilowa. Po II wojnie światowej angażował się w pomoc rosyjskim uchodźcom. Stał się odtąd niebezpiecznym wrogiem władz ZSRR. W 1951 r. w Berlinie współtworzył Stowarzyszenie Przyjaźni Niemiecko-Rosyjskiej. 13 kwietnia 1954 r. został porwany przez radzieckich agentów i prawdopodobnie zabity.

⁴² A.R. Trushnovich, *Vospominanija kornilovca (1914–1934)*, Moskwa–Frankfurt 2004, s. 57.

⁴³ Tamże.

⁴⁴ V.A. Rachkovskij, *Vojna i Petrogradskij Sovet rabochih i soldatskih deputatov v fevrale-marte 1917 g.*, „Novejšhaja istorija Rossii” 2015, no. 1(12), s. 41.

⁴⁵ N. Cornish, *Images of War. The Russian Army in The First World War: Rare Photographs from Wartime Archives (Images of War)*, South Yorkshire 2014, s. 117.

⁴⁶ K. Wędziagolski, *Pamiętniki*, s. 93.

a także rewolucyjną władzą, elitą a armią, stopniowo doprowadzały tę ostatnią do anarchizacji i bolszewizacji. Te sprzeczne procesy, postawy i oczekiwania sprawiły również, że sojusznicy Rosji zaczęli się obawiać, czy rewolucyjna władza w Piotrogradzie jest w stanie prowadzić wojnę⁴⁷.

Mając na uwadze powyższe, warto przywołać również diagnozę rosyjskiego historyka wojskowości S.N. Bazanowa, który wskazał, że rozpad armii rosyjskiej zaczął się już dawno przed wybuchem rewolucji lutowej w 1917 r.⁴⁸ Jak pisał S.V. Jamszczikow: „Rosyjska armia przedstawiała sobą specyficzne socjalne urządzenie, składające się z rozlicznych socjalno-demograficznych grup i przedstawiające sobą zlepek i barometr funkcjonujących w kraju procesów”⁴⁹. Nastroje panujące w niej oddawały więc w pełni sytuację społeczno-gospodarczą oraz polityczną, w jakiej znalazła się ówczesna Rosja. Jej armia, zmęczona długoletnią, dość krwawą, pozycyjną i przemysłową wojną⁵⁰, oczekiwała pokoju, więc tylko żelazna dyscyplina, ofensywa i przeświadczenie o zdecydowaniu rewolucyjnych władz mogły zyskać jej zaufanie oraz poskromić niesubordynację. Jednak w warunkach rewolucji 1917 r. tego zdecydowania brakowało, a garnizony tyłowe stały się wylęgarnią anarchii oraz upadku dyscypliny⁵¹. Rozprężenie rozpoczęło się więc najsilniej na tyłach armii⁵².

PRÓBY RATOWANIA DYSCYPLINY I WPROWADZENIE KARY ŚMIERCI

Sektor bankowy, zagraniczne misje polityczno-wojskowe, a także Cerkiew prawosławna poprzez działalność agitacyjną i pomoc finansową aktywnie włą-

⁴⁷ A.P. Zhilin, *The Summer Offensive of the Russian Army in 1917 in the Russian High Command's Plans*, w: *The First World War. The Prologue of the XX Century*, Moscow 1998, s. 588–591.

⁴⁸ S.N. Bazanov, *K istorii razvala russoj armii v 1917 godu*, w: *Armija i obshhestvo. 1900–1941 gody. Stat'i, dokumenty*, Moskva 1999, s. 51. Historyk zwracał szczególną uwagę na zjawiska pojawiające się i rozwijające w czasie I wojny światowej, takie jak bratanie się z wrogiem, powstanie masowej liczby dezertersów, niesubordynację itp.

⁴⁹ S.V. Jamshhikov, *Social'naja psichologija soldat tylovyh garnizonov russoj armii nakanune 1917 goda i v pervye mesjacy posle sverzhenija samoderzhavija (na materialah Tverskoj gubernii)*, w: Akademiak P. V. Volobuev. *Neopublikovannye raboty. Vospominanija. Stat'i*, Moskva 2000, s. 336.

⁵⁰ A. Chwalba, *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 1914–1918*, Kraków 2014, s. 246; J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2004, s. 166–169.

⁵¹ J. Pajewski, *Pierwsza wojna światowa*, s. 337 i n.

⁵² Zob. A.I. Denikin, *Ocherki russoj smuty. T.I. Krushenie vlasti i armii (Fevral'–sentjabr' 1917 g.)*, Vyp. 1., Parizh 1921, online: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/index.html (dostęp: 16.04.2018).

czyły się w kampanię rozładowywania nastrojów niezadowolenia w armii⁵³. Jedną z prób zachowania kontroli nad wojskiem było powołanie z inicjatywy kadetów Związku Oficerów Armii i Floty w czasie zjazdu w Mohylewie 7–22 maja 1917 r.⁵⁴ Zgodnie z jego statutem formą prawną Związku był związek zawodowy o charakterze apolitycznym⁵⁵, lecz de facto stanowił on organ partii kadeckiej, która opowiadała się za utrzymaniem dyscypliny w armii i rozdziałem między armią a strukturami rządowymi, administracyjnymi i politycznymi. Na jego czele stanął Leonid Nikołajewicz Nowosilcew, absolwent Aleksandrowskiej Akademii Wojskowo-Prawniczej, sędzia moskiewskiego wojskowego sądu okręgowego, członek partii kadeckiej, deputowany I i IV Dumy Państwowej⁵⁶. Zagadnienie przeciwdziałania rozpadowi armii stanowiło przedmiot tzw. Narady Państwowej z sierpnia 1917 r.⁵⁷ Dla wielu (np. dla Piotra Struwego) utrzymanie dyscypliny w armii stanowiło bowiem warunek ratunku państwa rosyjskiego⁵⁸. Dlatego też coraz większą popularność zyskiwały idee dyktatury wojskowej⁵⁹, które jednak z racji słabej organizacji jej zwolenników w armii okazały się niemożliwe do zrealizowania w warunkach 1917 r. Przykładem tego był tzw. pucz gen. Ławra Kornilowa.

Powstawanie różnych komitetów powodowało, że utrzymanie porządku w wojskowych strukturach było z każdym miesiącem trwającej wojny i rewolucji coraz trudniejsze. Zgodnie ze spiskiem organizacji wojskowych Frontu Zachodniego z 1 września 1917 r. funkcjonowało 7289 wojskowych komitetów, co sprawiało, że poziom dyscypliny był niski, a separacja żołnierzy od burzliwego życia politycznego stawała się niemożliwa⁶⁰. Jednym z wielu przykładów rozprężenia w armii była sytuacja z 16 maja 1917 r., kiedy to grupa kilkudziesięciu dezertersów terroryzowała mieszkańców w centrum Kijowa, rozbrajając napotykanne patrole milicji i wojska⁶¹. W tym samym dniu minister armii i floty A. Kiereński w czasie

⁵³ A.S. Senin, *Voennoe ministerstvo Vremennogo pravitel'stva*, Moskwa 1995, s. 162–168.

⁵⁴ D.S. Lavrinovich, *Liberaly, Stavka Verhovnogo Glavnokomandujushhego i Zapadnyj front v 1916–1917 gg.*, w: *Velikaja vojna 1914–1918: al'manah Rossijskoj asociacii istorikov Pervoj mirovoj vojny*, red. E.Ju. Sergeev, Moskwa 2013, s. 129.

⁵⁵ Tamże.

⁵⁶ Tamże, s. 130.

⁵⁷ A. Bosiacki, H. Izdebski, *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013, s. 106.

⁵⁸ R. Pipes, *Piotr Struwe. Liberat na prawicy 1905–1944*, Warszawa 2016, s. 207–208.

⁵⁹ D. Wierchoś, *General Piotr Wrangel. Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2008, s. 24.

⁶⁰ A.V. Zhuravlev, V.M. Boer, *Rossijskaja gosudarstvennost' i armija v 1917 godu: (Po materialam pečati)*, Sankt-Peterburg 1999, s. 45.

⁶¹ „Moskovskie Vedomosti” 1917, № 103 (18 maja), s. 2.

wizyty w Odessie nawoływał do walki z anarchią, wskazując, że „jeśli nie zostanie przywrócona dyscyplina, my zginiemy i cały świat będzie przeklinać nie tylko nas, ale i ideę socjalizmu, w imię którego dokonaliśmy rewolucji”⁶². Rosyjska armia, składająca się w zdecydowanej mierze z chłopstwa, poddana została w procesie rewolucji zjawisku „dewaluacji wartości starych ideologicznych konstrukcji (prawosławie, samodzierżawie i ludowość) oraz religijnego tabu”, co przyczyniło się do niewyobrażalnego stopnia rozwoju anarchii, a także przemocy⁶³.

12 lipca 1917 r. Rząd Tymczasowy zdecydował się na wprowadzenie kary śmierci na froncie⁶⁴, co w opinii W.N. Rjabczuka stanowiło wyraz chęci utrzymania dyscypliny i tym samym możliwości dalszego prowadzenia wojny⁶⁵. Jedy- nym z najzagorzalszych zwolenników wprowadzenia kary śmierci za przewinie- nia w armii stał się gen. Ławr Korniłow⁶⁶, który już 9 lipca 1917 r. wydał rozkazy rozstrzelania 14 żołnierzy za dokonywanie grabieży i gwałtów w Tarnopolu⁶⁷. Takie nielegalne wymierzenie kary przez dowódców i jej wykonanie nie było jednak odosobnionym przypadkiem i wiązało się z działaniami zapobiegającymi silnemu upadkowi dyscypliny po klęsce rosyjskiej ofensywy letniej w 1917 r.⁶⁸ W związku z tym wydanie postanowienia Rządu Tymczasowego o wprowadzeniu kary śmierci na froncie z 12 lipca stanowiło niejako „legalizację rozpoczętej w lipcu 1917 r. praktyki samosądowych rozstrzelań w armii”⁶⁹. Na mocy tego aktu wprowadzono karę śmierci na czas wojny dla żołnierzy „służących na teatrze działań zbrojnych za dokonanie cięższych przestępstw” (wyliczonych w postanowieniu)⁷⁰. Karę wy- mierzać miały specjalne rewolucyjno-wojenne sądy, składające się z 3 oficerów i 3 żołnierzy, którzy ze swojego grona wybierali przewodniczącego składu orze-

⁶² Tamże.

⁶³ O.S. Porshneva, *Krest'jane, rabochie i soldaty Rossii nakanune i v gody Pervoj mirovoj vojny*, Moskva 2004, s. 231.

⁶⁴ Zob. A.I. Denikin, *Ocherki russskoj smuty*.

⁶⁵ V.N. Rjabchuk, *Gosudarstvennaja izmena i shpionazh: ugovovno-pravovoe i kriminologicheskoe issledovanie*, Sankt-Peterburg 2007, Wersja online: https://books.google.pl/books/about/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5.html?id=qIS2PgAACAAJ&redir_esc=y (dostęp: 5.05.2017).

⁶⁶ Ławr Korniłow (1870–1918) – rosyjski wojskowy, w czasie rewolucji lutowej pełnił m.in. funkcję głównodowodzącego, zmieniając na tym stanowisku gen. A.A. Brusilowa.

⁶⁷ I.S. Rat'kovskij, *Vosstanovlenii smertnoj kazni na fronte letom 1917 g.*, „Novejšhaja istorija Rossii” 2015, № 1(12), s. 50.

⁶⁸ Tamże.

⁶⁹ Tamże, s. 51.

⁷⁰ Tamże, s. 52.

kającego⁷¹. Zgodnie z nowymi regulacjami rewolucyjno-wojenne sądy mogły być powoływane na poziomie dywizji przez ich naczelników lub osoby wyższe stopniem⁷². Rozpoczęły one proces, jeśli popełnienie przestępstwa zagrożonego karą śmierci „było na tyle oczywiste, że zbędne było przeprowadzenie wcześniejszego śledztwa”⁷³. Osobnym postanowieniem Rządu Tymczasowego regulacje z 12 lipca rozciągnięto na flotę⁷⁴.

Mimo demokratyzacji i zmiany stosunków, struktury i hierarchii wartości w armii zachowały się w niej oficerskie sądy honorowe. Przedmiotem ich rozstrzygnięć były sprawy dotyczące zachowań oficerów, które nie były zgodne z zasadami moralności, czci czy szlachetności⁷⁵. W przypadku wyroku o naruszeniu tych wartości osądzony zobowiązany był w ciągu 3 dni złożyć rezygnację⁷⁶.

Dla radykalnych sił, w tym dla bolszewików, sprawa armii była kwestią bieżącą. Stanowiła jedną z dróg objęcia władzy. Jak zauważył Aleksander G. Szlapnikow, „Kwestia żołnierska w Radzie Deputowanych Robotniczych i w Komitecie Wykonawczym stanowiła sprawę polityki, i przede wszystkim sprawę dot. stosunków robotników i żołnierzy w rewolucji”⁷⁷. Żołnierze stanowili dla bolszewików element przy „tworzeniu bazy jednolitego robotniczo-wojskowego frontu”⁷⁸. Mimo że rewolucja i związany z nią chaos w armii paraliżowały działania na froncie⁷⁹, dla bolszewików liczyło się maksymalne osłabienie Rządu Tymczasowego, zdobycie poparcia mas, przewrót i przejęcie władzy. Stąd w pełni świadomie w warunkach 1917 r. uczestniczyli w procesie dezorganizacji armii rosyjskiej.

Ważną ilustrację sytuacji na frontach jesienią 1917 r. stanowią zapisy z posiedzenia Komisji ds. Obrony Czasowej Rady Republiki Rosyjskiej (Przedparlamentu) z 10 października 1917 r.⁸⁰ Sprawozdawcy ze Sztabu Głównodowodzącego

⁷¹ *Vosstanovlenie smertnoj kazni*, „Vlast' naroda” 1917, 13.07, № 65, s. 1–2. W przypadku równej liczby głosów w procesie orzekania decydował głos „łagodniejszy dla podsądnego”.

⁷² Tamże.

⁷³ Tamże.

⁷⁴ *Iz zhurnala zasedanija Vremennogo pravitel'stva № 144 1) o sozyve Gosudarstvennogo soveshhanija v Moskve 12–14 avgusta, vosstanovlenii smertnoj kazni na flote, sozdanii voenno-revoljucionnyh morskich sudov*, GARE, f. 1779, op. 2, d. 1, ch. III, l. 207 ob.–210 ob.

⁷⁵ „Rodina” 2017, t. 2, s. 125.

⁷⁶ Tamże.

⁷⁷ A. Shljapnikov, *Kanun semnadcatogo goda. Semnadcatyj god*, Moskwa 1992, s. 336.

⁷⁸ M.S. Kedrov, *Vserossijskaja konferenci voennyh organizacii RSDRP (bol'shevikov)*, w: *Oktjabru navstrechu*, Leningrad 1987, s. 158.

⁷⁹ M. Gilbert, *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003, s. 383.

⁸⁰ GARE, f. 1779, op. 1, nomer hranilishha 26 (mikrofilm). Z racji powagi sytuacji obrady komisji zostały utajnione.

go zwracali wówczas uwagę na powszechną chęć zawarcia pokoju⁸¹, negatywny wpływ propagandy bolszewickiej na żołnierzy, krytyczny stan zaopatrzenia armii oraz rozkład tyłów⁸².

Wnioski

Rewolucja 1917 r. w sposób całkowity zmieniła stosunki panujące w armii rosyjskiej. Obalenie caratu oraz powstanie układu dwuwładzy, czyli specyficznych relacji polityczno-organizacyjno-administracyjnych pomiędzy liberałami, konstytucjonalistami a różnej maści socjalistami sprawiło, że w armii zapanowała atmosfera wszechstronnej demokracji. W tych warunkach nie było jednak miejsca na dyscyplinę i odseparowanie sił zbrojnych od bieżącego życia politycznego. Rosyjska armia, jak i państwo rosyjskie w 1917 r. pogrążyły się w chaosie. Rosja, zadłużona⁸³ i pogrążona w coraz silniejszym konflikcie wewnętrznym, ewoluującym w stronę wojny domowej, nie była w stanie prowadzić wojny z wrogiem zewnętrznym. Stąd jej wycofanie się z I wojny światowej po tzw. traktacie brzeskim. Po zdobyciu władzy w wyniku zamachu stanu bolszewicy zrozumieli, że nie są w stanie realizować swoich regionalnych i globalnych planów bez dobrze zorganizowanej armii. Dlatego już w latach dwudziestych nastąpi pewien powrót do wzorców i carskiej dyscypliny organizacyjnej.

BIBLIOGRAFIA (BIBLIOGRAPHY)

Materiały archiwalne

Dokumenty Komisji Wojskowej Tymczasowego Komitetu Dumy Państwowej ze zbiorów P.A. Palczyńskiego. Ros. *Dokumenty Voennoj komissii Vremennogo komiteta Gosudarstvennoj Dumy (iz fonda P.A. Palchinskogo)*. Zob. <http://statearchive.ru/871> (dostęp: 20.06.2019).

Protokół z posiedzenia Komisji ds. Obrony Czasowej Rady Republiki Rosyjskiej (Przedparlamentu) z dnia 10 października 1917 r.: Państwowe Archiwum Rosyjskiej Federacji w Moskwie, f. 1779. op. 1., numer hranilishha 26 (mikrofilm).

⁸¹ Tamże, s. 1–2.

⁸² Tamże, s. 4–5.

⁸³ Zob. o stanie gospodarki i wydatkach Rosji w związku z działaniami wojennymi I wojny światowej: M.P. Sadłowski, *Obraz stanu gospodarki i finansów Rosji w wybranych pracach z okresu rewolucji lutowej 1917 r.*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2019 (w druku).

Literatura

- Bazanov S.N., *K istorii razvala russkoj armii v 1917 godu*, w: *Armija i obshhestvo. 1900–1941 gody. Stat'i, dokumenty*, Moskwa 1999.
- Bosiacki A., Izdebski H., *Konstytucjonalizm rosyjski. Historia i współczesność*, Kraków 2013.
- Chwalba A., *Samobójstwo Europy. Wielka Wojna 191–1918*, Kraków 2014.
- Cornish N., *Images of War. The Russian Army in The First World War: Rare Photographs from Wartime Archives (Images of War)*, South Yorkshire 2014.
- Denikin A.I., *Ocherki russkoj smuty. T.I. Krushenie vlasti i armii (Fevral'–sentjabr' 1917 g.)*, Vyp. 1., Parizh 1921, online: http://militera.lib.ru/memo/russian/denikin_ai2/index.html (dostęp: 16.04.2018)
- Gilbert M., *Pierwsza wojna światowa*, Poznań 2003.
- Iz zhurnala zasedanija Vremennogo pravitel'stva № 144 1) o sozyve Gosudarstvennogo soveshhanija v Moskve 12–14 avgusta, vosstanovlenii smertnoj kazni na flote, sozdanii voenno-revoljucionnyh morskich sudov*, Państwowe Archiwum Rosyjskiej Federacji w Moskwie, f. 1779, op. 2, d. 1, ch. III.
- Jamshhikov S.V., *Social'naja psihologija soldat tylovyh garnizonov russkoj armii nakanune 1917 goda i v pervye mesjacy posle sverzenija samodержavija (na materialah Tverskoj gubernii)*, w: Akademik P. V. Volobuev, *Neopublikovannye raboty. Vospominanija. Stat'i*, Moskwa 2000.
- Jusupov F., *Knjaz' Feliks Jusupov. Memuary. V 2 knigah. Do izgnanija. 1887–1919. V izgnanii*, Moskwa 2002.
- Kedrov M.S., *Vserossijskaja konferenci voennyh organizacii RSDRP(bol'shevikov)*, w: *Oktjabrju navstrechu*, Leningrad 1987.
- Kiknadze V.G., *Social'nyj resurs armii v velikoj rossijskoj revoljucii 1917 goda*, „Gumanitarne nauki. Vestnik Finansovogo universiteta” 2017, no. 6(30), s. 32.
- Kirienko Ju.K., *Revoljucija i donskoe kazachestvo (fevr. – okt. 1917 g.)*, Rostov na Donu 1988.
- Kislicyn S.A., Trut V.P., *Donskoe kazachestvo i velikaja rossijskaja revoljucija 1917 goda (ot fevralja k oktjabrju)*, „Istoricheskaja i social'no-obrazovatel'naja mysl” 2017, №1–1.
- Kostjaev Je.V., *Rossijskie social-demokraty i prikaz № 1 Petrogradskogo Soveta ot 1 marta 1917 g.*, „Vlast” 2014, № 4.
- Kowalczyk A.S., *Sawinkow*, Warszawa 1992.
- Lavrinovich D.S., *Liberaly, Stavka Verhovnogo Glavnokomandujushhego i Zapadnyj front v 1916–1917 gg.*, w: *Velikaja vojna 1914–1918: al'manah Rossijskoj asociacii istorikov Pervoj mirovoj vojny*, red. E.Ju. Sergeev, Moskwa 2013.
- Liddell R.S., *Actions and Reactions in Russia*, London 1917.
- Pajewski J., *Pierwsza wojna światowa 1914–1918*, Warszawa 2004.
- Parczewski T., *Pamiętniki gubernatora Kronsztadu*, Warszawa 2006.
- Pipes R., *Piotr Struwe. Liberat na prawicy 1905–1944*, Warszawa 2016.
- Pipes R., *Rewolucja rosyjska*, Warszawa 2012.

- Porshneva O.S., *Krest'jane, rabochie i soldaty Rossii nakanune i v gody Pervoj mirovoj vojny*, Moskva 2004.
- Prikaz № 1 petrogradskogo cobeta rabochih i soldatskih deputatov o demokratizacii armii*, w: *Hrestomatija po istorii SSSR 1861–1917*, red. S.S. Dmitriev, R.G. Jejmontova, Moskva 1970.
- Rachkovskij V.A., *Vojna i Petrogradskij Sovet rabochih i soldatskih deputatov v fevrale–marte 1917 g.*, „Novejšhaja istorija Rossii” 2015, no. 1(12).
- Rat'kovskij I.S., *Vosstanovlenii smertnoj kazni na fronte letom 1917 g.*, „Novejšhaja istorija Rossii” 2015, № 1(12).
- Rjabchuk V.N., *Gosudarstvennaja izmena i shpionazh: ugotovno-pravovoe i kriminologičeskoe issledovanie*, Sankt-Peterburg 2007, Wersja online: https://books.google.pl/books/about/%D0%93%D0%BE%D1%81%D1%83%D0%B4%D0%B0%D1%80%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5.html?id=qIS2PgAACAAJ&redir_esc=y (dostęp: 5.05.2017).
- Sadłowski M.P., *Obraz stanu gospodarki i finansów Rosji w wybranych pracach z okresu rewolucji lutowej 1917 r.*, „Studia Iuridica Lublinensia” 2019 (w druku).
- Senin A.S., *Voennoe ministerstvo Vremennogo pravitel'stva*, Moskva 1995.
- Shljapnikov A., *Kanun semnadcatogo goda. Semnadcatyj god*, Moskva 1992.
- Solskij V., *1917 god v Zapadnoj oblasti i na Zapadnom fronte*, Minsk 2004.
- Spravka o „prikaze №1”*, „Izvestija Petrogradskogo Soveta R. i S. D.” 1917, №125
- Starkov B.A., *Fevral'skij izlom 1917 goda*, „Obshhestvo. Sreda. Razvitie (Terra Humana)” 2007, № 4.
- Trushnovich A.R., *Vospominanija kornilovca (1914–1934)*, Moskva–Frankfurt 2004.
- Vosstanovlenie smertnoj kazni*, „Vlast' naroda” 1917, 13.07, № 65.
- Wędziagolski K., *Pamiętniki. Wojna i rewolucja. Kontrrewolucja. Bolszewicki przewrót. Warszawski epilog*, Warszawa 2007.
- Wierzchoś D., *General Piotr Wrangel. Działalność polityczna i wojskowa w latach rewolucji i wojny domowej w Rosji*, Kraków 2008.
- Zaslavskij D.O., *Hronika fevral'skoj revoljucii. Tom 1. 1917 g. fevral' – maj*, Petrograd 1924.
- Zhilin A.P., *The Summer Offensive of the Russian Army in 1917 in the Russian High Command's Plans*, w: *The First World War. The Prologue of the XX Century*, Moscow 1998.
- Zhuravlev A.V., Boer V.M., *Rossijskaja gosudarstvennost' i armija v 1917 godu: (Po materialam pečati)*, Sankt-Peterburg 1999.
- Zlokazov G.I., *Novye dannye o Prikaze № 1 Petrogradskogo Soveta rabochih i soldatskih deputatov*, w: *Istochnikovedenie otechestvennoj istorii: sbornik statej. 1981. Akademiya nauk SSSR, Institut istorii SSSR*, otv. red. V.I. Buganov, otv. sekr. V.F. Kut'ev. Moskva 1982.